

A LENGYEL ETNIKAI TÖRZSTERÜLET FÖLDRAJZI VIZSGÁLATA

BOTTLIK ZSOLT

GEOGRAPHICAL RESEARCH OF THE POLISH ETHNIC CORE TERRITORY

Abstract

There have been numerous remarkable geographical researches conducted in Hungary into national minorities, religious-ethnic groups or ethnicities in the Carpathian-Balkan region. In addition to linguistic and cultural cleavages, differences relating to economy and standard of living together with the ensuing conflicts have formed the focal points of such research. On the other hand, less emphasis has been put on the territories lying to the north and north-west of the above mentioned regions within In-Between Europe.

After the foundation of the Polish state until the early modern era with the Polish state achieving medium power status the size of the Polish ethnic territory and the number of people with attachment to Polish culture increased significantly in the eastern territories mainly inhabited by the Slavs (and by the Lithuanians in smaller proportion). The partition of Poland in the modern era, massive emigration and the unrelenting assimilation pressure exerted by the new powers put an end to growth. During the formulation of the modern national state the Polish ethnic territory shrank and the number of people with attachment to Polish culture living in scattered settlements along the linguistic borders gradually declined. At the same time, the Polish diaspora grew in size and importance in the United States and in Western Europe.

In the 20th century the spatial patterns of Polish ethnic groups and their settlement concentration underwent several considerable changes. The political borders of the newly defined Poland failed to overlap the ethnic core territory so first the problem of a highly populous ethnic minority and later the large migration waves during World War II. and the following years had to be tackled. With the shift of the borders of the country to the west the concentration of the ethnic territory also changed, still there were hundreds of thousand people who declared themselves Polish in former Polish territories.

Keywords: Poland, ethnic spatial patterns, ethnic identity, Polish ethnic territory

Bevezetés

A hazai etnikai földrajzi kutatások számos eredményt mutattak fel a Kárpát-Balkán régió nemzeti kisebbségeinek, vallási-etnikai csoportjainak, illetve etnikumainak kutatásában. A nyelvi- kulturális törésvonalak mellett a gazdasági és egzisztenciális különbségek, illetve az azokból fakadó konfliktusok állnak a kutatások fókuszában. Kevesebb hangsúlyt kapnak az ilyen irányú vizsgálatokban a köztes-európai térség fent említett területeitől északra, valamint északkeletre fekvő részei.

A célterület legnépesebb csoportjának a lengyelek számítanak. Földrajzi elhelyezkedésük, számarányuk, gazdasági potenciáljuk miatt, valamint országuk NATO és EU-csatlakozásával fontos középhatalmi szerepük van és lehet a jövőben is, leginkább az Európai Unió Oroszországgal, illetve annak térségbeli utódállamaival (Belarusz, Ukrajna) szembeni keleti politikája szempontjából (LANG, K.-O. 2005). Emellett nem szabad megfeledkezni a jelentős számú, főként Belaruszban, Litvániában és Ukrajnában élő lengyel identitással (is) bíró népeességről, ami jóllehet nem okoz a lengyel társadalomban mindennapi problémákat, de jelentős tényező az ország szomszédjaival szemben megfogalmazott külpolitikájában.

A fentiek miatt a téma földrajzi vizsgálata időszerűnek mondható, tanulságos lehet a magyarországi helyzethez hasonló szituáció bemutatása (KOVÁCS O. Zs. 2011). Az alábbiakban kísérletet teszünk a lengyel etnikai tér földrajzi vonatkozású 20. századi információinak, valamint a jelenlegi lengyel etnikai törzsterület térszerkezetének felvázolására, illetve az ebben rejlő konfliktusok bemutatására. Tanulmányunkban részletesen nem, csak említés szintjén tárgyaljuk a több millióra becsült tengerentúli és nyugat-európai lengyel csoportok etnikai földrajzi jellegzetességeit.

Adatbázis, módszerek

Az etnikai földrajzi folyamatok bemutatását, illetve azok térképezését három időpontban (19-20. század fordulója, 1931 és az ezredforduló környéke) végeztük el, amihez az adott térség népszámlálásai, illetve másodlagos források szolgáltatták az adatokat (BONASEWICZ, A. 1996, BRUK, Sz. I. – APENCSENKO, V. Sz. ed. 1964, EBERHARDT, P. 2001, 2002, 2006; KOCISIS, K. – RUDENKO, L. – SCHWEITZER, F. 2008).

Az első időpontot a lengyel területek felosztásában részt vett birodalmak 19-20. század fordulójának környékén lezajlott népszámlálásai jelölik ki. Tekintettel a térség történeti szituációira és ezzel együtt az etnikai adatgyűjtés érzékenységre az ország etnikai térszerkezetét a két világháború között az 1931-es népszámlálás alapján tekintjük át, amely kellő időtávolságra van a köztes-európai status quo-t alapjaiban változtató világháborús helyzetektől. Az ezredforduló környéki időpont esetében pedig az adott országok legfrissebb publikált népszámlálási adatait használtuk.

Szólni kell a tanulmányban szereplő települések (földrajzi nevek) névhasználatáról is. A lengyel etnikai tér a történelem során, igen nagy területek között változott és több nagyhatalom fennhatósága alatt állt, aminek következtében a települések több névváltozata volt/van használatban. A szövegben az egykor Lengyelországhoz tartozott települések esetében a lengyel verziókat (hacsak nincs magyar megfelelője) használjuk, amelyeket a jelenlegi hivatalos nevek követik, míg a Lengyelország mindenkori területén kívül fekvő települések nevei esetében a mindenkori hivatalos variánst alkalmazzuk.

A lengyel etnikai terület formálódásának történelmi előzményei

Ahogy a köztes-európai térség más vidékén, a lengyel etnikai törzsterületnek számító régió etnikai térszerkezete is nagyfokú heterogenitást mutat. A régió lényegében a Balti-tenger mellékével, a Lengyel-alföld és a Poleszje térségével, a közéjük ékelt hátságokkal (Belarusz-hátság, Volhíniai-hátság) tagolva, valamint a közép-európai rögvídekhez tartozó Lengyel-középhegységgel mintegy 350 000 km² -t foglal magába.

A modernkori nacionalizmusok előtti időszak

A különböző kultúrák, nyelvek, később etnikai csoportok sokszínűségének okai között meg kell említeni a nagyfokú kelet-nyugati nyitottságot, valamint az ebből következő ténytet, hogy a történelem során éppen ezért a nagy népmozgások szinte mindegyike nyomott hagyott a vidék korai demográfiai összetételén (TAPOLCAI L. 2010).

A terület legrégebbi lakói *szláv* és *balti népek* (lettek, litvánok, illetve a később asszimilálódott poroszok) voltak, akik közé keleti irányból a Baltikumiban a későbbiekben *finnugor népek* (észtek, lívek), illetve nyugatról *germán* (német) csoportok áramlottak.

A vizsgált terület *zsidósága* a nyugat-európai pogromok elől menekülve a 15. században telepedett le nagy számban a korabeli Lengyelország területén.

Tartós állami kereteket a 10. században a nyugati egyházhoz csatlakozó lengyelek, majd északon az ekkor még „pogány” litvánok hoztak létre. A 13. században a germán kultúrával rendelkező Német Lovagrend, miután II. András kiutasította őket Erdélyből, itt alakította ki és szilárdította meg politikai hatalmát. A vizsgált terület keleti része már ekkor is politikai pufferzóna volt, mivel a keleti egyház felé nyitó Kijev központú Rusz határterülete volt. A Litván Nagyfejedelemség 13. századi előretörése és uralmának kiterjesztése ezekre a területekre a Rusz központi hatalmának gyengülése, majd a tatárokkal szembeni veresége miatt vált lehetségessé.

A lengyel–litván perszonálunió létrejött (1386), amelybe a lengyelek a korabeli nyugati típusú struktúrákat, míg a litvánok hatalmas területeket hoztak, majd a Német Lovagrend legyőzése (1410) emelte fokozatosan az így létrejött országot regionális középhatalmi státuszba. A Lublini unióval (1569) szorosabbra fűzött állam (Rzeczpospolita) virágkora, és ezzel együtt legnagyobb földrajzi kiterjedése ezt követően a 16-17. századra volt tehető. Az ország lényegében két egységből, a Lengyel Királyság, illetve a Litván Hercegség területeiből állt; határai keleten ekkor túlnyúltak a mai Ukrajna és Belarusz nyugati határain, míg északon az ország fennhatósága a mai Észtországig, délkeleten pedig nagyjából az Orosz cárságig terjedt. Nyugat felé Sziléziával, illetve Pomerániával volt közös határa (DAVIES, N. 2006).

A területi expanzióval párhuzamosan terjedt a lengyel kultúra és a lakosság körében a római katolikus vallás befolyása is egyre nagyobb lett (STADELBAUER, J. 1999). E folyamatok kapcsán szólni kell az ország korabeli *nyelvi állapotairól* is. A terület lakosságának jelentős része szláv nyelvű volt, eltekintve a többé-kevésbé a mai Litvánia területén élők-től, akik a litván nyelv helyi dialektusait használták. Bár a szláv nyelvek differenciálódása ebben az időben már eléggé előrehaladott volt és vélhetően a területen használt mai hivatalos nyelvek (lengyel, ukrán, belarusz, orosz) közvetlen elődjeként felfogható nyelvváltozatokat is használtak, a terület az északi szláv nyelvi kontinuum része volt (CRYSTAL, D. 2003). Ennek lényege, hogy a lánc bármely pontján lévők a hozzájuk közeli dialektusokat értik a távolabbiakat viszont már nem. Hogy e dialektuslánc elemei később melyik hivatalos nyelvhez közelítettek csupán látszólag nyelvészeti kérdés volt, ez ugyanis legtöbbször később más (főként politikai) szempontok alapján dőlt el. A kancellária, így a kedvezményezett társadalmi csoportok nyelve a Litván Fejedelemség nagy részében már korábban is az ország szláv nyelvének egyik helyi dialektusa volt. Ez a Lublini Unió létrejöttével lassan visszaszorult, miután a korábban a Lengyel Királyságban használt, már ekkor is nagyobb presztízzsel rendelkező lengyel nyelv kezdte kiszorítani a hivatalokból (ZOLTÁN A. 2004).

Az újkori lengyel állam, mint azt a fenti áttekintésből is láthatjuk, jelentős területtel rendelkezett, ahol a hivatalos nyelv és a lengyel kultúra erőteljes terjedését figyelhettük meg – főként az állam keleti területein (ZOLTÁN A. 2002). Ez az állam azonban nem tudott megerősödni gazdaságilag, így a belpolitikai csatározások következményeként a környező, időközben expanzívva váló szomszédos nagyhatalmak (Habsburg Birodalom, Poroszország és Oroszország) a 18. század végén három szakaszban fölosztották. A modern nacionalizmus kialakulása így a lengyeliséget szilárd állami keretek nélkül találta.

Lengyelország felosztásának hatása a térség etnikai térszerkezetére

A lengyel állam 18. századi felosztása következtében a lengyel társadalom három egymástól sok esetben igen eltérő keretrendszerben fejlődött tovább. Ez a lengyel kultúrához kötődő személyeknek nemcsak politikai orientációit és gazdasági lehetőségeit határozta

meg, hanem – főként az etnikai terület szélei felé – a lengyelségre, a 19. században kialakuló lengyel identitás viszonyrendszerére is jelentős hatással bírt. Az addigi nyelvi és kulturális expanzió, amely leginkább a keleti térségben hagyott mély nyomokat, megtorpant és a lengyel nyelv, ezzel együtt a lengyel kultúra visszaszorulása került előtérbe. Az oroszok és németek által megszállt lengyel területeken ebben az időben erőltetett asszimilációs folyamatok zajlottak, ugyanakkor az osztrákok 1867-től jelentős mozgásteret adtak a galíciai lengyeleknek. A lengyel állam megszűnése a lengyelek tömegét készítette elvándorlásra, elsősorban Nyugat-Európa és az Egyesült Államok irányába, ahol helyzetüket ideiglenesnek tekintve igen intenzíven ápolták lengyel identitásukat. Ez teremtette meg az alapját a több milliós nyugati lengyel diaszpóra megszilárdulásának és későbbi megerősödésének (FASSMANN, H. 1998).

A 19. századi modern kori nacionalizmus kialakulása természetesen az etnikai törzs-területükön maradt lengyeleket sem kerülte el. A lengyel összetartozást a nyelv és a környezetüktől különböző vallás, valamint a kollektív emlékezet az egykor regionális központi hatalmi státuszban lévő államokra, illetve ennek a visszaállítására való törekvés erősítette (ROMSICS I. 1998). Ezek a tényezők azonban, főleg a nyelvi- és kulturális határok puffertónájában nem egyértelműen adták meg az egyén etnikai hovatartozását. Emellett pedig – főként a kisebbségi közösségekben – a mindenkori politikai helyzet, illetve a vélt vagy valós gazdasági és egyéb előnyök is szerepet játszottak (ESSER, B. 1998).

A lengyelek etnikai térszerkezetét a 19-20. század fordulóján zajlott népszámlálások alapján az *1. ábra* szemlélteti. Az adatokból megállapítható, hogy a lengyelek koncentrációja az *Orosz Birodalomban* volt a legnagyobb, sőt a természetes népmozgalmi adatok alapján a Lengyel Királyságban, főként az agrárterületeken dinamikus növekedést könyvelhettek el. A 9 millió lakosú Lengyel Királyság lakóinak jelentős többsége (mintegy 74%-a) lengyel volt. A több mint egy millió zsidó a lakosság 13%-át, a németek 4%-át, a litvánok pedig 3%-át adták. A térség 9 kormányzóságából csupán egyben (Suwałkiban, ahol abszolút többségben a litvánok voltak (54%)) nem érte el a lengyel lakosság az összlakosság kétharmadát, közülük négyben pedig arányuk meghaladta a 80%-ot is. A zsidók jelenléte minden kormányzóságban jelentős, kettőt leszámítva 10% fölötti. Főleg a városokban koncentráálódtak, arányuk a Varsói kormányzóságban volt a legnagyobb (16%). A térségben mindenhol jelen lévő németek aránya ugyanakkor csak két területegységben volt jelentős (Piotrków (11%), Kalisz (7%)).

Mivel az orosz kormányzat a lengyelek asszimilálásában volt érdekelt, így az etnicitás meghatározásánál csupán a nyelvet vette figyelembe. Miután a lengyel kultúra gyökereinek erőssége, főleg a Lengyel Királyság területén kívül eső keleti területeken különböző volt a városi és rurális terekben, a grodnoi (hrodnai), mińszki (minszki), valamint a volhíniai területeken élő katolikus parasztok jelentős csoportjai, akik különböző nyelvek elemeit kombináló dialektust beszéltek, leválaszthatók voltak nyelvi alapon a lengyel etnikumról (a térség része volt a korábban már említett nyelvi kontinuumnak). Ezekben a kormányzóságokban a lengyel lakosság aránya mérsékelt volt [grodnoi (hrodnai) 25%, volhíniai 10%, illetve minszki 9%]; számuk, valamint településterületük kompaktsága nyugatról keletre egyre inkább csökkent.

Némileg eltért a helyzet a szintén orosz fennhatóság alatt álló litván etnikai terület irányában, főként a wilno-i (vilnusi) és kowno-i (kaunasi) kormányzóságban. Az Orosz Birodalom Lengyel Királyságon kívüli területén a lengyelek településterülete itt mutatta leginkább a tömbösödés jeleit, valamint a wilnoi (vilnusi) területegységben volt a legmagasabb (41%) a lengyel lakosság aránya. Wilno (Vilnius) már a kora újkorban is, mint a Litván Fejedelemség egykori fővárosa, a lengyel kultúra térségbeli központja volt, s nagy hatással volt a környékbeli litván nemesség és ezen keresztül a lakosság ellengyele-

sedésének folyamatára is. A 19. század második felében, a nemzeti ébredés időszakában, amikor az orosz hatóságok betöltötték a litván nyelvű művek nyomtatását, jobb híján itt is a varsói lengyel nyelvű sajtótermékek jelentették az oroszosítás ellensúlyát (LAGZI G. 2010).

Az ipari területekre történő elvándorlás miatt a *Poroszországhoz* tartozó lengyel területek népesség száma inkább stagnált. A lengyelek három térségben koncentráálódtak nagyobb számban [Posnań (Posen), Bydgoszcz (Bromberg), Gdańsk (Danzig)]. Az általános etnikai földrajzi kép alapján elmondhatjuk, hogy a németek általában a nagyobb városokban, a lengyelek azok hinterlandjain koncentráálódtak.

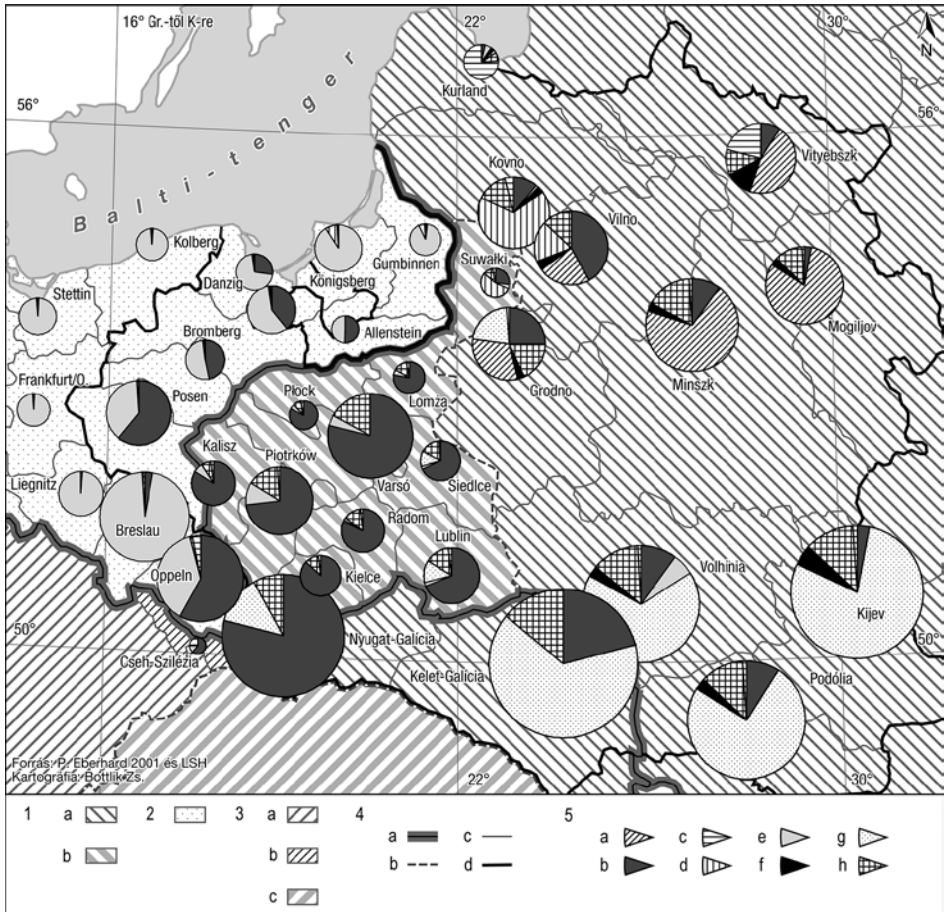
A németek főleg az általuk megszállt lengyel területeken (Alsó-Sziléziában, Pomerániában, illetve Kelet-Poroszországban) alkottak összefüggő etnikai tömböket. A kelet-poroszországi térségben, ahol a németek leginkább az északi és középső területeken, a lengyelek pedig a Visztula keleti partvidékén, illetve kissé távolabb, Warmiában adták a lakosság többségét. Mellettük a lengyel–német etnikai határ mentén a lengyelül beszélő evangélikus mazuriak és katolikus warmiaiak éltek. Az 1900-as népszámlálás alapján 240 ezer fő adta meg anyanyelvüként a mazurit vagy a lengyelt (esetleg kettőt a környéki három nyelvből), ebből is látszik, hogy itt a német–lengyel kulturális transzfer területén a lakosság identitása (csakúgy mint a köztes-európai hasonló pufferzónákban) igen összetett volt. Identitásuk már a történelem során is meglévő sok helyi sajátossága ellenére lényegében értelmiségi csoportjaik magatartása döntötte el a lengyel vagy a német kötődések dominanciáját. Némileg hasonló volt a helyzet a harmadik, poroszországi lengyelek által is lakott térségben, Felső-Sziléziában. A keleti területeken inkább lengyel, míg az Odra / Odera bal partján inkább német etnikai karakterű lakosság élt. Az etnikai megoszlás nemcsak az eddig is bemutatott földrajzi, hanem a társadalmi helyzettel is erősen korrelált. A vidéki területeken a lengyelek, illetve a szintén inkább lengyelül beszélő, identitásukat a regionális öntudatukra építő sziléziaiak, míg az iparvidék már ekkor kialakult sűrű várososhálózatú településeinek a németek voltak többségben.

Az *Ausztriához* tartozó egykori lengyel területeken a tárgyalt időintervallumban a népességszám szintén stagnált, miután a döntően rurális terek viszonylag magas természetes szaporodási növekményeit a birodalom ipari területei, illetve nagyobb városai (főként Bécs), valamint a tengeren túlra történő kivándorlási hullámok felszívták. E folyamatot az alacsony helyi iparosodottsági szint is gyorsította. Galícia etnikailag lényegében két eltérő területről, illetve ezek pufferzónájában egy vegyes részből állt. Nyugati része inkább lengyel karakterű volt (kivéve a déli hegyvidéki térséget, ahol a ruszinok egy néprajzi csoportjának tekinthető lemmok éltek); a lakosság 79%-a lengyel 13%-a ukrán, 8%-a zsidó volt (EBERHARD 2001). Ezzel ellentétben keleti része inkább ukrán jellegű volt, ahol az ukránok majd kétharmados többséget alkottak (65%), a lengyelek a lakosság 20%-át, míg a zsidók 13%-át adták (EBERHARD 2001). A San folyó középső szakasza mentén, Przemysłtól délre, a mai határvidékén egy etnikai kontaktzónában keveredett a két etnikum, amely zóna megszakításokkal Kelet-Galíciában is folytatódott és még a döntően ruszinok által lakott kelet-galíciai területeken szétszórva sok lengyel többségű település is volt, ami a térséget etnikai mozaikká tette.

A helyi népszámlálások a nyelvet és a vallást tudakolták, bár az előbbieket között a jiddis nem szerepelt. Így a jelentős számú helyi zsidók általában a lengyel nyelvet választották, jóllehet sokuk, főleg rurális terekben, ukrán környezetben az ukránt adta meg. A két többségi nyelv (lengyel, ukrán) helyett, főleg azok helyi dialektusainak hasonlósága miatt ezen a területen is fontos (sok esetben fontosabb) identitáshordozó volt a vallás. A helyi katolikusok nagy általánosságban lengyelnek, a görög katolikus (unitus) vallásúak ukránnak (ruszinnak) voltak tekinthetők. Ugyanakkor az etnikai (nyelvi) kötődés ebben a térségben igen bizonytalan volt, ahol a felekezeti és a nyelvi törésvonalak sokszor egyáltalán

nem estek egybe. Bizonyos területeken népszámlálásról népszámlálásra változtak a nyelvi arányok (többször és több irányba, vagyis az asszimilációs folyamatok mellett leginkább identitásingadozásról, illetve többes kötődésekről lehetett beszélni).

A fent tárgyalt lengyel etnikai terület szélein található etnikai kontaktzónák mellett az Odra/Odera és a Dnyeper között a térséget két csoport is színesítette. Itt a 20. század elején mintegy 5 millió zsidó, illetve 10 millió német élt szórványban. A már említett tömbökön túl keletebbre a nagyobb városokban (Varsó, Łódź, Białystok) is találtunk németeket, ahol már a 20. századra sok esetben ellengyelesedtek. Emellett telepés falvakban is jelentős volt a számuk a többségi szláv településektől szegregáltan, illetve a

1. ábra A lengyel területek lakosságának etnikai összetétele 1900 körül

Jelmagyarázat: 1 – Oroszország, a – Orosz területek, b – Lengyel Királyság; 2 – Németország; 3 – Osztrák-Magyar Monarchia, a – Csehország, b – Cseh-Szilézia, c – Magyarország; 4 – határok, a – korabeli államhatárok, b – a Lengyel Nagyhercegség határa, c – kormányzóságok határai, d – Lengyelország határa 1660-ban; 5 – a lakosság etnikai összetétele, a – belarusz, b – lengyel, c – lett, d – litván, e – német, f – orosz, g – ukrán, ruszin, h – zsidó, héber

Figure 1 Ethnic composition of Polish territories around 1900

Legend: 1 – Russia, a – Russian territories, b – Polish Kingdom; 2 – Germany; 3 – Austro-Hungarian Monarchy, a – Bohemia, b – Czech-Silesia, c – Hungary; 4 – borders, a – state borders during that period, b – borders of Grand Duchy of Poland, c – borders of regencies, d – borders of Poland in 1660; 5 – ethnic composition of population, a – Belarusian, b – Polish, c – Latvian, d – Lithuanian, e – German, f – Russian, g – Ukrainian, Rusyn, h – Jewish, Hebrew

modernizációra nyitottabban. A történelem korábbi szakaszában Európa nyugati feléből érkező zsidó lakosság leginkább a mazóviai, kislengyelországi, podóliai, volhíniai kormányzóságokban, valamint a mai Litvána, Belarusz területén koncentrálódott, kelet felé haladva egyre nagyobb számban és arányban. A mai Ukrajna térségében kevésbé volt jellemző a jelenlétük, ami a korábbi lengyel-kozák összecsapások miatti bizonytalan helyzet okozott. Csak később jelentek meg nagyobb számban, amikor az oroszok által irányított lengyel területekre a cári birodalom keletebbre fekvő területeiről telepítettek zsidókat.

Lengyelország lakosságának etnikai földrajzi helyzete az új országhatárok között (1918-1939)

A lengyel *etnikai tér*, valamint a lengyel *állam* határainak egymáshoz való viszonyát az I. világháború után újonnan létrehozott Lengyelország esetében – a térségben egyáltalán nem szokatlan módon –, nem sikerült egymással szinkronba hozni. Ugyanez igaz a II. világháború következményeként újjáalakított, 100-150 km-re nyugati irányba tolt ország esetében is. A 20. században fennálló két lengyel államterületen belül így léteztek kisebbségek, míg jelentős lengyel csoportok határokon túlra szorultak (2. ábra). A vázolt helyzet számos mély konfliktust eredményezett, amelyek nagy szerepet játszottak a lakosság etnikai térszerkezetének sokszor igen drasztikus megváltozásában.

Az I. világháború után létrehozott Lengyelország – jóllehet a lengyelség nagyobb részének országa lett –, olyan (bár korábban is Lengyelországhoz tartozó) térségeket is magába foglalt, ahol a lakosság túlnyomó része nem lengyelnek definiálta magát. Különösen igaz ez az ország keleti vajdaságaira, ahol a lengyelség korántsem élt kompakt etnikai területen. Az egykori orosz térségben az ekkor összeomló cári birodalom hatalmi vákuumot hozott létre, amivel párhuzamosan akkori nyugati területeire az éppen formálódó Lengyelország benyomult a gyengébb és szövetséges nélkül maradó litván, ukrán és még alig létező belarusz törekvések ellenében.

A formálisan 1916-ban elismert Lengyelország nyugati és északi határait Németország irányába a versailles-i szerződésben határozták meg. Nyitott kérdés volt azonban a keleti határvonal futása. A javasolt, a többé-kevésbé etnikai határt figyelembe vevő ún. Curzon vonalat, mint országhatárt sem a lengyelek, sem pedig az oroszok nem fogadták el. Lengyelország sikeres harcok árán tudta megszerezni 1919-ben Kelet-Galíciát, 1921-ben Volhíniát, majd 1922-re a Wilnoi (Vilniuszi) területet is. Így az új ország határa keleten a javasoltnál jóval keletebbre húzódott (ebben a térségben a mintegy 2,5 millió lengyel kisebbségben volt), ugyanakkor nem érte el az ország 18. századi felosztása előtti állapotot.

Az új lengyel állam területe 388 000 km², lakóinak száma az 1930-as évek elején 31,4 millió fő volt. Az ország nem tekinthetjük homogén nemzetállamnak, mivel az összlakosságnak csupán alig 69%-a volt lengyel. A legnépesebb nem lengyel csoportot az ukránok és a zsidók alkották (arányuk 10,2%, illetve 8,4% volt). Mellettük jelentős volt a ruszinok (3,9%), belaruszok (3,1%) és németek (2,3%) aránya is. Szólni kell a lakosság mintegy 2,2%-át kitevő, főként a poleszje területén élő keleti szláv dialektust beszélőkről, akik az 1931-es népszámláláskor magukat „tutejszy”-nek, azaz „helyi”-nek definiálták.

A lengyelek legnagyobb, összefüggő településterülete az említett demarkációs vonaltól nyugatra, az ország nyugati részeiben lévő vajdaságokra terjedt ki, amelyek powiatjaiban (kistérség/járás) arányuk 75-90%-os volt. Jelentős összefüggő területen éltek az ország északkeleti részében Grodno (Hrodna), illetve Wilno (Vilnius) környékén is. Településterületük töredezett, kisebb nagyobb nyelvszigetre bomlott délkeleten, ahol jelentős összefüggő etnikai területet alkotott Lwów (Lviv) és Tarnopol (Ternopil) környékén.

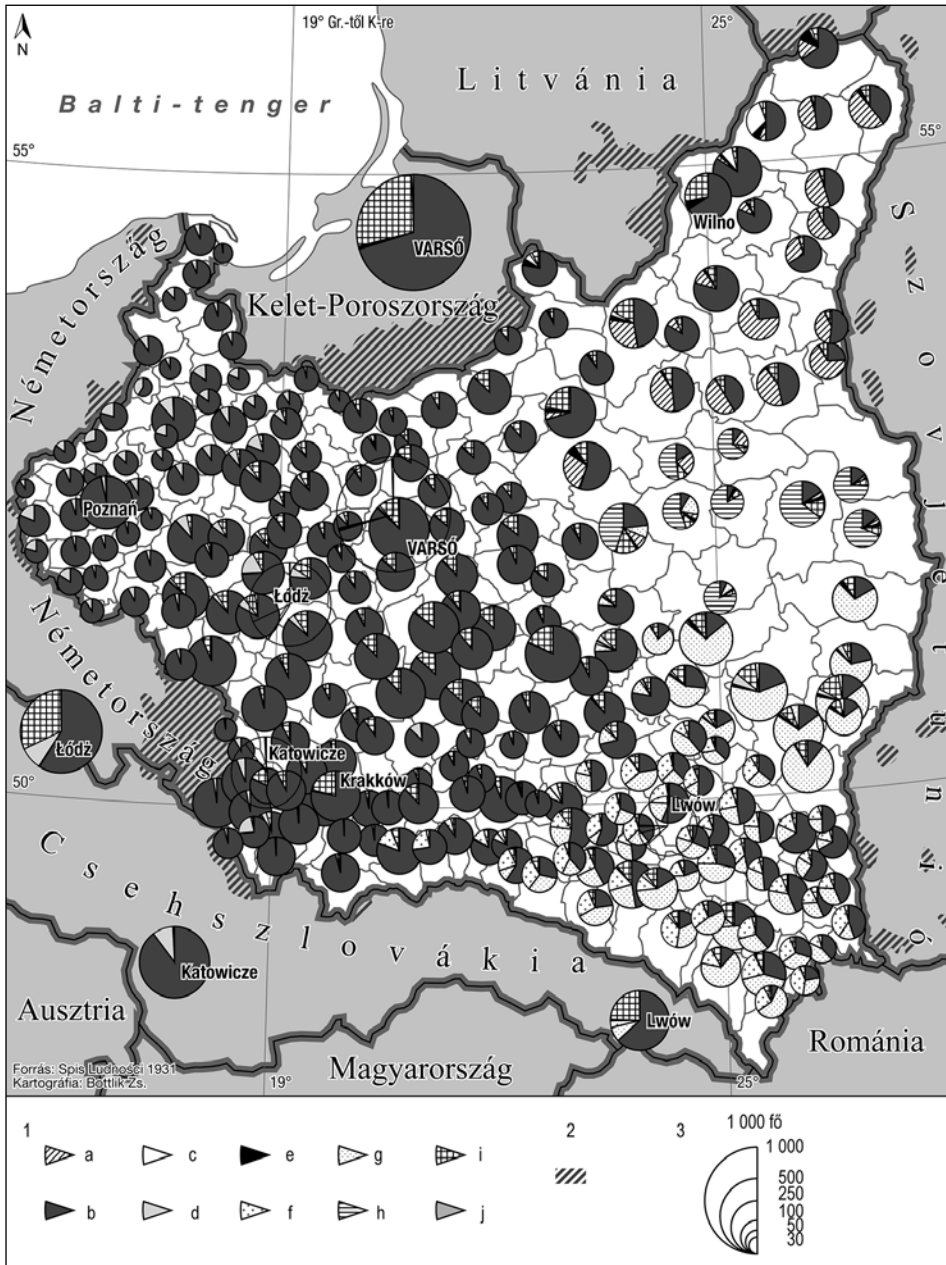
E lengyel etnikai terület nyugati „végein” a németekkel szemben a nyelv különbözőségeinek okán az etnikai határ többé-kevésbé egyértelmű volt, ugyanakkor leginkább a korábban Németországhoz tartozott, de ekkoriban már Lengyelország részét képező nyugati és északi területeken is található jelentős német anyanyelvű lakosságot. Ők a térség nagyobb városai (Łódź, Katowicze, Toruń) mellett több kisebb-nagyobb összefüggő etnikai zónában éltek a határ mellett (Pomeránia és Poznań, valamint Szilézia vajdaságokban), ahol hat kistérségben arányuk több mint 20% volt. Ugyanakkor jelentős összefüggő lengyel területeket találhattunk a német–lengyel határ túloldalán is Sziléziában, illetve Kelet-Poroszország déli részén. A német–lengyel kontaktzónában, különösen a már említett Opole környékén azonban a helyi történelmi tájhoz kötődő identitásokat, illetve identitásingadozásokat is érzékelhettünk ekkor, és a 20. század későbbi időszakában is (KOSMALA, G.–SCHÖNE, M.–SPALLEK, W. 2007).

Bár a cseh és a szlovák nyelv a lengyelrel egy nyelvcsaládba, sőt a szláv nyelvek között egy alcsoportba, a nyugati szláv nyelvekhez tartoznak, Csehország, illetve Szlovákia (a korábban Magyarországhoz tartozott Felvidék) határai a határvonal két oldalán élők stabilan elválasztották egymástól és identitásukat már a történelem korábbi szakaszaiban is eltérő módon alakították. Ezt annak ellenére elmondhatjuk, hogy ekkor is találhattunk Lengyelország területén autochtonnak számító kisszámú cseh, illetve Csehországban autochton lengyel közösségeket.

Bonyolultabb volt meghatározni a lengyelség törzsterületének keleti határait a litvánok, belaruszok, valamint az ukránok és a ruszinok irányába. Ugyanakkor a két világháború közötti időszakban – főként az ukránok esetében – az egyre erősödő nem lengyel nacionalizmusok is kezdték kifejteni hatásukat (HASSE, A.–HUDESLJAK, I. 2000).

Az ukránok ekkoriban több vajdaságban éltek és több esetben a lakosság többségét alkották. Településterületüket a korabeli Lengyelországban (az ukránság többségi társadalomba történő beágyazottságának történelmileg meghatározott mértéke szempontjából) három térségre bonthattuk. Túlnyomó többségük a történeti Galícia, korabeli [főleg a lwóvi (lvivi) (488 ezer fő), stanisławóvi (sztan'iszlavivi) és tarnopoli (ternopoli) (egyaránt kb. 325 ezer fő)] vajdaságának kistérségeiben éltek. Az 1920-as és 1930-as években megszállarduló nemzeti öntudatuk itt volt a legerősebb és leginkább itt határozták meg önmagukat a lengyelekkel, illetve az államhatalommal szemben. Az államellenes cselekményeik és az erre adott lengyel válaszok itt mélyítették el leginkább a köztük húzódó törésvonalat. A népszámlálás talán pont e folyamatok következtében külön kategória felállításával, így közvetve már a korábbi időszakban is formálódó ruszin öntudat erősítésével próbálta az itt élő ukránokat megosztani. A ruszinok aránya ebben a három vajdaság főleg magasabb térszínének kistérségeiben volt a legmagasabb (majd mindenhol 10%-nál több volt), és hétben a lakosság több mint egyharmadát tették ki. A Volhíniai vajdaságban, ahol a lengyel–ukrán viszony kevésbé volt kiegyeztetett, az ún. „együttműködés enklávéjában” (LAGZI G. 2002), az összes kistérségben masszív (59-80%) ukrán többség volt.

A harmadik, ukránok által is lakott térség a Poleszje vajdaság területén az ukrán–belarusz etnikai kontaktzónában volt található, ahol a népszámlálás alkalmával a lakosság jelentős része (62%) „tutejszy”-nek („helyinek”) vallotta magát. Ők kizárólag ennek a vajdaságnak a területén éltek (BIEDER, H. 2000). A korábban etnikai konfliktusokkal kevésbé terhelt vidéken a jelenség háttérben vélhetően a térség etnikai pufferezóna, illetve etnikai periféria jellege állt, de a lengyel állam polonizációs törekvésekre adott válaszként is értékelhettük. Utóbbi az ortodox lakosság katolizálása képében jelentkezett (LAGZI G. 2002). A magát ukránnak definiáló lakosság aránya még az 5%-ot sem érte el, ők leginkább a vajdasági központ kistérségeiben koncentráltak. Nem volt sokkal magasabb a vajdaság északi kistérségeiben élő belaruszok aránya (6,5%) sem. A lengyelek a

2. ábra Lengyelország etnikai térszerkezete 1930 körül

Jelmagyarázat: 1 – a térség lakosságának etnikai megoszlása, a – belarusz, b – lengyel, c – litván, d – német, e – orosz, f – ruszin, g – ukrán, h – „tutejszy” („helybéli”), i – zsidó, héber, j – egyéb;

2 – lengyel többségi területek Lengyelországon kívül, 3 – Lengyelország keleti határa jelenleg 4 – a lakosság száma

Figure 2 Ethnic spatial patterns of Poland around 1930

Legend: 1 – ethnic distribution of population in the region, a – Belarusian, b – Polish, c – Latvian, d – German, e – Russian, f – Rusyn, g – Ukrainian, h – “tutejszy” (“local”), i – Jewish, Hebrew, j – other;

2 – Polish ethnic majority territories outside Poland, 3 – current eastern border of Poland 4 – number of inhabitants

lakosság csupán 14%-át tették ki és arányuk csak Brześć (Breszt) kistérségben haladta meg a 20%-ot. A vajdaság 10%-át kitevő zsidók itt is inkább a városokban koncentráltak.

A belaruszok az ország északkeleti részében a wilnoi (vilnusi) és a nowogródeki vajdaság négy kistérségben alkották a lakosság abszolút és további kettőben a relatív többségét, illetve további nyolcban haladta meg arányuk a 20%-ot.

Bár a helyi háborúban megszerzett Wilno (Vilnius) környéki terület három kistérségében [Brasław (Braslaw), Święciany (Šalčininkai), Wilno (Vilnius)] a lengyelek adták a lakosság többségét (68%), itt koncentráldott a korabeli lengyelországi litvánok 80%-a. Jelentős volt a litvánok jelenléte a határ menti térségekben [Suwałki, Grodno (Hrodna)] is. Maga Wilno (Vilnius) ekkor még egyértelműen lengyel (zsidó) dominanciájú város volt. A régió, egyben a környék lengyeliségének kulturális centruma volt, lakosságának kétharmadát lengyelek, egyharmadát a zsidók adták (ILMARS, M. – BUNKSE, E. 1994). Jelentős volt az orosz kisebbség jelenléte is az itteni területen, a lengyelországi oroszok harmada itt, míg a többiek főleg a Poleszjei és Volhíniai vajdaságok nagyobb városaiban éltek.

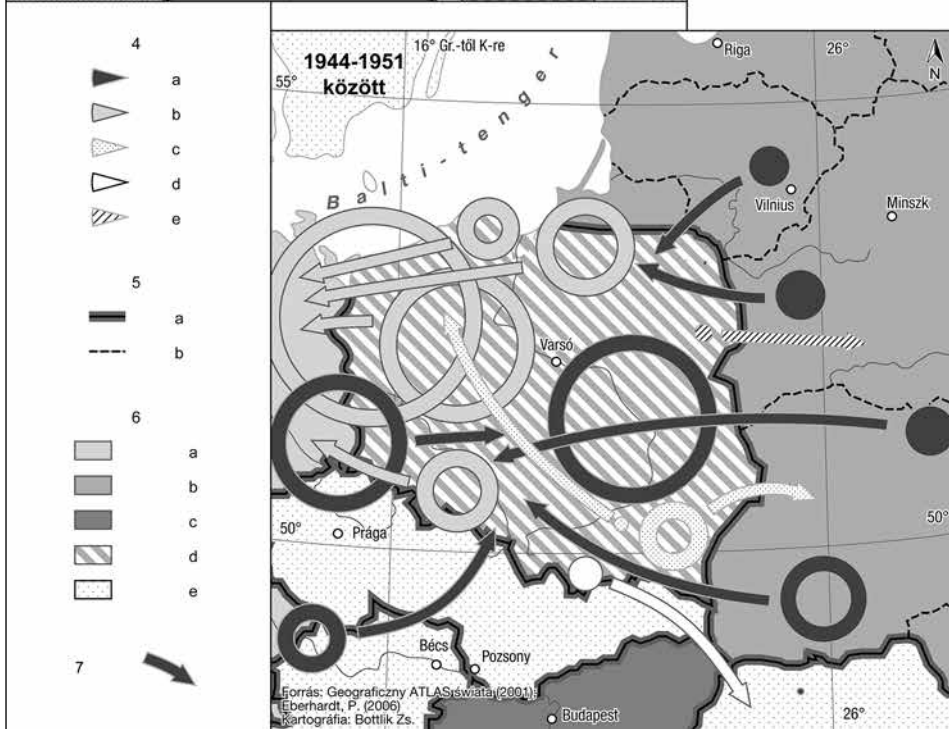
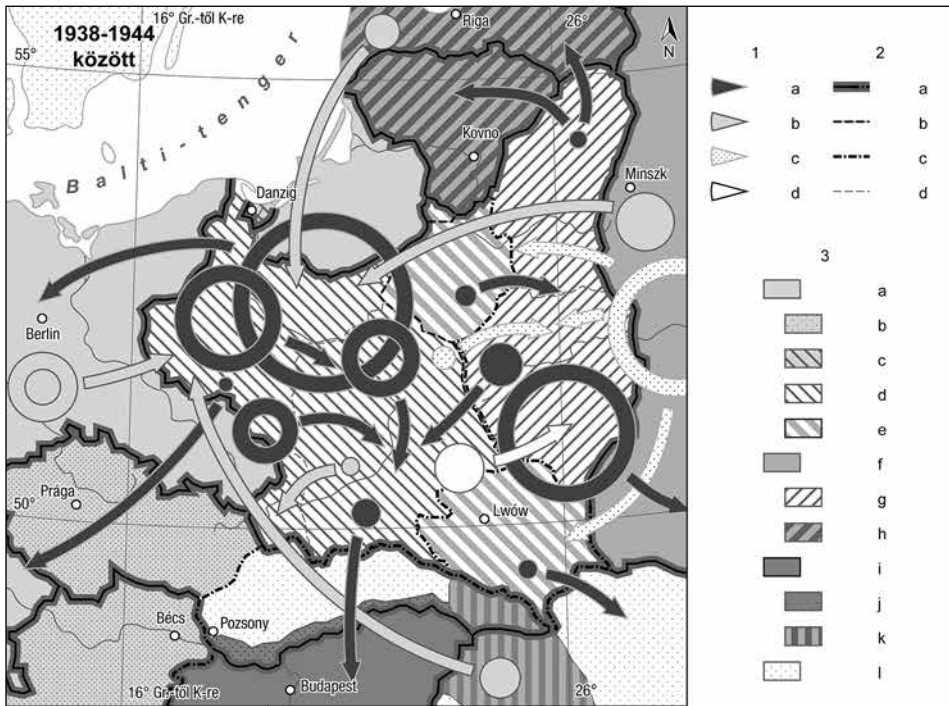
A lengyeliség etnikai térszerkezetére ható folyamatok 1939 és 1989 között

A két világháború közti úgynevezett második köztársaság államisága nem volt hosszú életű, jöllehet a világháborús német-szovjet(orsz) felosztás után újradefiniálták, súlypontját immár jelentősen nyugatra helyezve. Eme 1938 és 1951 közötti történelmi időszak azonban a háborús veszteségek, nagy tömegű kényszer- és spontán migráció (3. ábra), valamint repatriálás következtében jelentősen megváltoztatta nemcsak a mai ország, hanem annak tágabb környezetének etnikai térszerkezetét is.

3. ábra A lengyel területek migrációs folyamatai 1938-1951 között
- Jelmagyarázat: 1 – a migrációs folyamatokban résztvevők etnikai megoszlása (1938–1944),
a – lengyel, b – német, c – keleti szláv (belarusz, orosz, ukrán), d – zsidó;
2 – határok (1938–1944), a – államhatárok 1939-ben, b – a német-szovjet demarkációs vonal,
c – a Harmadik Birodalom határa, d – a Lengyel-főkormányzóság határa;
3 – politikai egységek, a – Németország, b – Németország területi növekedése 1939-ig, c – Németország területi növekedése 1939-ben, d – Németország területi nyeresége Lengyelországtól 1939-ben,
e – Németország területi nyeresége a szovjetek által megszállt lengyel területek rovására, f – Szovjetunió,
g – A Szovjetunió területi nyeresége 1940-ben, h – A Szovjetunió területi nyeresége
Lengyelországtól 1939-ben, i – Magyarország, j – Magyarország területi nyeresége 1938-ban,
k – Magyarország területi nyeresége 1939-ben és 1940-ben, l – egyéb államok;
4 – a migrációs folyamatokban résztvevők etnikai megoszlása (1944–1951), a – lengyel, b – német, c – ukrán,
d – zsidó, e – belarusz; 5 – határok 1945 után, a – államhatár, b – szövetségi köztársasági határ
6 – államok, a – Német Demokratikus és Német Szövetségi Köztársaság, b – Szovjetunió, c – Magyarország,
d – Lengyelország, e – egyéb országok, 7 – a migráció iránya

Figure 3 Migration processes in the Polish territory between 1938 and 1951

Legend: 1 – Ethnic distribution of participants of migration processes (1938–1944), a – Polish,
b – German, c – Eastern Slav (Belarussian, Russian, Ukrainian), d – Jewish;
2 – Boundaries (1938–1944), a – state boundaries in 1939, b – German-Russian line of demarcation,
c – boundary of the Third Empire, d – boundary of the General Governorship;
3 – political units, a – Germany, b – Accession of Germany until 1939, c – Accession of Germany in 1939,
d – Territorial acquisition of Germany from Poland in 1939, e – Territorial acquisition of Germany
in Polish territories occupied by Soviet Union, f – Soviet Union, g – Territorial acquisition of the Soviet Union
in 1940, h – Territorial acquisition of the Soviet Union from Poland in 1939, i – Hungary,
j – Territorial acquisition of Hungary in 1938, k – Territorial acquisition of Hungary in 1939 and 1940, l – other countries;
4 – Ethnic distribution of participants of migration processes (1944–1951), a – Polish, b – German,
c – Ukrainian, d – Jewish, e – Belarussian; 5 – Boundaries after 1945, a – State boundary, b – boundary of
Federal Republic; 6 – States, a – German Democratic and German Federal Republic,
b – Soviet Union, c – Hungary, d – Poland, e – Other countries; 7 – direction of migration

A német-szovjet felosztás háborús időszaka 1939 és 1944 között

1939. szeptember 1-jén Németország megtámadta Lengyelországot, nem sokkal később pedig a Szovjetunió is bevonult az ország keleti térségébe. Ezek az események indították el a második világháborút, illetve a vizsgált terület etnikai térszerkezetét megváltoztató migrációs folyamatokat (3. ábra). A harci cselekmények eredményeképpen, főleg az akkori katonák közül több százezer lengyel hagyta el eredeti lakóhelyét (hadifogság, menekülés). Ezzel párhuzamosan a civil lakosságból is tízezrek döntöttek az ország elhagyása mellett. A migrációs irányok a kezdeti napokban az ország keleti részei, illetve a szovjet támadás után a szomszédos semleges országok (Románia, Magyarország, Lettország, Litvánia) voltak.

A Német Birodalom stratégiájának megfelelően a cél az volt, hogy a megszállt területek lengyelségét kiköltöztessék és helyükre megbízható (legalább is annak ítélt) német lakosságot telepítsenek. Ennek megfelelően 1939 és 1941 között csaknem 400 ezer lengyelt deportáltak a németek által megszervezett és igazgatott úgynevezett Lengyel Kormányzóság területére, többségüket a Warta-vidékről, Nyugat-Poroszországból, illetve Felső-Sziléziából. A kitelepítések ezekről a területekről egészen 1944-ig folyamatosak voltak, jóllehet egyre kisebb létszámú embertömeget érintettek és a szervezethezük is egyre kaotikusabbá vált. A deportálások mellett tömegével hurcolták el a lengyeleket különböző kényszermunkára. A munkaerő illetén kihasználása egészen a háború végéig tartott. Összességében elmondható, hogy több mint 3 millió volt azon lengyelek száma, akik kényszerből a Német Birodalom különböző területeire kerültek.

Miután a német törzsterületről nem lehetett a megüresedett területeket teljesen benépesíteni, hivatalos tárgyalások után a köztes-európai országok németiségéből verbuválták a lakosságot. Kezdetben Észtszországból, Lettországból érkeztek, később Romániából, illetve a szovjet területekről is jöttek telepesek. Az egymásnak ellentmondó adatok szerint összesen legalább 500 ezer németet érintettek ezek a migrációs folyamatok.

A helyzet nem különbözött lényegesen a szovjetek által megszállt területeken sem, ahol 1941-ig szisztematikusan szorították ki a lengyel lakosságot. Állampolgárságuktól megfosztva először a valamilyen vagyonnal rendelkezőket, a korábban a lengyel adminisztrációhoz tartozókat, a szovjetellenes nézeteket vallókat, valamint a két világháború között telepesként ideköltöző lengyeleket érintették a deportálások. Összesen mintegy 330 ezer lengyel állampolgárt telepítettek át a Szovjetunió különböző területeire, főleg Észak-Oroszországba, Kazahsztánba és Szibériába. Többségük lengyel, de mintegy harmaduk zsidó, ukrán vagy belarusz volt. Emellett a propaganda is mindent elkövetett annak érdekében, hogy erről a területről a Szovjetunió belső iparvidékeire (Kelet-Ukrajna, Közép-Oroszország) munkaerőt toborozzanak, s ezzel az eredeti demográfiai helyzetet megváltoztassák. E stratégia következményeként, ezzel egy időben keletről jelentős számú (politikailag megbízható) orosz érkezett a területre, akik a szovjet rendszer itteni kiépítésében kulcsszerepet játszottak.

A lengyelországi zsidóság teljes egészét lakhelyük elhagyására kényszerítették, így alig akadt, aki az eredeti lakhelyén élte túl a háborút. Először csak a Lengyel Kormányzóság területéről telepítették ki a zsidóságot, majd gettókba kényszerítették őket. A legnagyobb a varsói gettó volt, ahol mintegy 400 ezer embert zsúfoltak össze. Ugyanakkor a lengyel területeken létesített haláltáborokba más területekről is ezrével szállítottak zsidókat. Hasonlóan alakult a sorsa a lengyelországi cigányoknak is.

A lakosság etnikai térszerkezete a Lengyel Kormányzóság területén is alapvetően megváltozott. Egyrészt 1941 előtt a szovjet területek munkatáboraiából is hoztak kényszermunkára embereket, másrészt a civil lakosságot sem kímélték; több száz falut semmisítettek

meg. 1943/44-ben az újra kiéleződő lengyel–ukrán konfliktus következtében telepítettek lengyel lakosságot a Bug és a San folyó közé, ezzel csökkentve az etnikai kontaktzóna nagyságát és élesebbé téve a nyelvhatárt. 1944 nyarától a front közel fél évig a Kormányzóság területén húzódott. Ez civil lakosság soraiban nagy veszteségeket okozott, illetve a hadseregek is evakuálták az itt élőket.

Az ország határainak újradefiniálását követő időszak 1944 és 1951 között

A front közeledtével már 1944 augusztusában megkezdődött a német lakosság szervezett evakuálása a Kormányzóság területéről, először Kelet-Galíciából, majd 1944 júliusában már Lublin térségéből. Mivel a szovjet előrenyomulás megtorpant a Visztulánál, így a Kormányzóság nyugati felét lassabban evakuálták, ám 1945 januárjától teljes lett a káosz és a szervezetlenség. Ezzel egyidejűleg zajlott a németek spontán elmenekülése is Kelet-Poroszországból. Az 1944-ben még mintegy 2,3 millió németből alig 300 ezer maradt itt. A lakosság kevesebb, mint 30%-a maradt helyben Gdańsk és Nyugat-Poroszország területein is. A Warta régióból még 600 ezer civilt sikerült az Oderán áttelepíteni, de Krakkó környékéről és Felső-Sziléziából délnyugat felé már a németek spontán menekülése került előtérbe. A háború alatt a lengyel területeket a becslések szerint legalább 5 millió német hagyta el. A vizsgált térségben a németek számát később tovább csökkentette a áttelepítésük az új német határok közé. Az 1946-ban meginduló kitelepítések következtében további 2,3 millió németnek kellett elhagynia az újonnan kialakított lengyel területeket.

A második világháborút követően a két háború közötti Lengyelország főként keleti szlávok (ukránok, belaruszok) által lakott területei a Szovjetunióhoz kerültek. Ezek a lengyel területeken (az egykori Curzon vonal keleti oldalán) élők, akik korábban rendelkeztek állampolgársággal és állandó lakhellyel 1939 előtt, megválaszthatták állampolgárságukat. A szervezett repatriálás 1948-ig tartott, amelynek során mintegy 2 millió fő települt át Lengyelország határai közé. Csaknem ennyi volt a Németországból, illetve Nyugat-Európából repatriáltak száma is. Közülük sokan a Németországtól megszerzett, úgynevezett Visszértér Területeken találtak új otthonra. 1947 nyarán már mintegy 5 milliós fiatalos korszerkezetű, vitális népmozgalmi mutatókkal rendelkező lengyelség élt ebben a térségben.

A határváltozások után is Lengyelországban maradt ukránok száma kb. 500-550 000 volt. Közülük csaknem 200 ezret evakuáltak, illetve több ezren önként hagyták el lakóhelyüket. Többségüket az új lengyel hatóságok már az ún. Visztula-akció keretében a Visszértér Területekre telepítették. A Białystok környéki belaruszok mintegy ötöde a Szovjetunióba (Belorusz SzSzk-ba) távozott.

Ezután jelentősebb népmozgások csupán 1955 és 1957 között zajlottak, amikor a lengyel hatóságok az országban maradt németek és zsidók számára tették lehetővé az emigrálást. E folyamat keretében a becslések szerint mintegy 200 ezer német, illetve 40 ezer zsidó távozott az országból, amivel párhuzamosan csaknem 200 ezer lengyel tért vissza a Szovjetunióból.

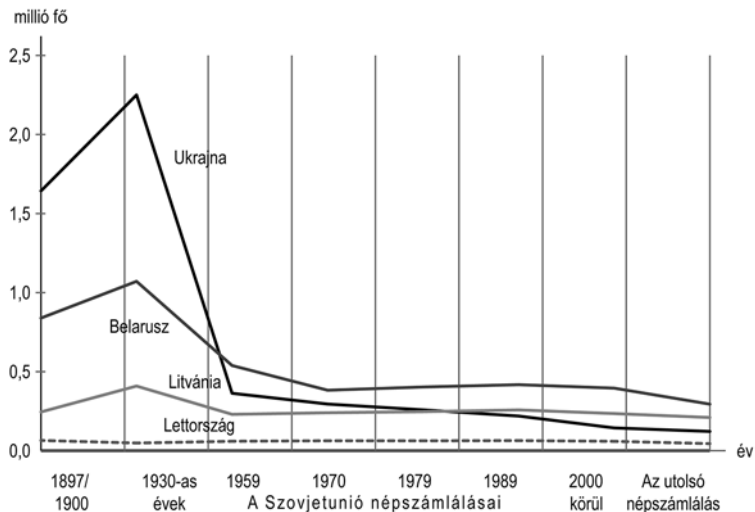
A szocializmus megszilárdulásának időszaka 1951 után

A szovjet időszakban a fenti migrációs folyamatok eredményeképpen az egykori keleti lengyel területeken jelentősen lecsökkent a lengyel nemzetiségűek száma (BRUK, Sz. I. – APENCSENKO, V. Sz. 1964). Ez nemcsak a statisztikai adatokban, hanem értelmiségi, illetve képzettebb, öntudatosabb csoportjaik elvesztése miatt a társadalmi struktúrájuk megváltozásában is manifesztálódott. Lecsökkent kiterjedésű településterületük a Szovjetunió

három szövetségi államában (a Litván-, a Belorusz- és Ukrán SzSzk-ban) oszlott meg. A szovjet időszakban tovább folytatódott a csökkenés, leginkább a szláv többségű környezet, a szórványhelyzet, valamint az anyaország felé (is) hermetikusan elzárt határok okozta elszigeteltség és asszimiláció következtében.

A vizsgált időintervallumban a csökkenés a korábban több mint két millió lengyelt számláló ukrán térségekben volt a legdrasztikusabb. A korábbi történelmi kataklizmák, például az 1918-as lengyel–ukrán háború, majd az 1930-as évek történései miatt a repatriálás (ezzel együtt elvándorlás), valamint a szovjetizálás asszimilációs hatásai itt érintették a legszélesebb körben a lengyeleket (LAGZI G. 2009). Számuk csak az új lengyel-szovjet határ mentén, valamint a repatriálás által nem érintett, csupán a koraiújkori Lengyelországhoz tartozó, a lengyel etnikai törzsterületől távolabb eső térségekben maradt jelentős. Hasonló folyamatok zajlottak a belarusz térségben is, jóllehet a lengyelek településterülete itt kompaktabb volt. Ez az asszimilációs nyomást enyhítette, így számuk, illetve arányuk nem csökkent olyan intenzíven, mint az ukrán területeken (4. ábra).

A határváltozás következtében a vitatott Wilno (Vilnius) környéki területet a Litván SzSzk-hoz csatolták, amivel jelentős lengyel kisebbség került a szövetségi köztársaság területére. A litván nacionalizmusban már a korábbi időszakban is igen erős volt a lengyelekkel szembeni ellenérzés. Emellett az immár új főváros környékének hovatartozása körüli vita, valamint a lengyel részről a két háború közötti litvánok elleni presszió következtében elmélyült a két etnikai csoport közötti ellentét. Ugyanakkor ezen a területen csökkent a legkevésbé a lengyelek száma, annak ellenére, hogy az etnikai arányok a litvánok magasabb természetes népmozgalmi adatai következtében fokozatosan utóbbiak javára tolódott el a második világháborút követő évtizedekben (BUCHHOFER, E. 1999). Mivel az 1950-es években az egész Szovjetuniót átható iparosítás kevésbé érintette ezt az országrészt, az orosz (ukrán, belarusz) lakosság bevándorlása is kisebb mértékű volt. A szovjet hatalom a litvánok szovjetellenességét a lengyelek mérsékelt (természetesen a rendszeren belül értelmezendő) támogatásával kívánta ellensúlyozni, így a szovjet időszakban némi támogatást is élveztek a lengyelek a hatalom részéről (LAGZI G. 2010).

Forrás: Eberhard, P. 2001, Népszámlálások
Grafika: Bottlik Zs.

4. ábra A lengyelek számának változása néhány országban 1897 és 2010 között
Figure 4 The change in Polish population in some countries between 1897 and 2010

Lengyelország és a lengyelek etnikai térszerkezete az ezredfordulón

Lengyelország súlypontjának nyugatabbra helyezése és az ezzel kapcsolatos fenti migrációs tendenciák – mint láttuk – jelentősen megváltoztatták a lengyelek etnikai térszerkezetét. Ugyanakkor az ország területe továbbra sem fedte le a térség összes lengyelének településterületét és a második világháború utáni homogenizációs törekvések ellenére az ország területén is maradtak nem elhanyagolható számban nem lengyel csoportok.

Az ezredforduló környékén Lengyelország több mint 38 milliónyi lakosságának túlnyomó része (93,7%) lengyel volt. Az ország kisebbségei közül meg kell említeni a németeket, a belaruszokat az ukránokat (ruszinokat), és a litvánokat. Az országon kívül a korábbi keleti lengyel területeken (Kresy) élő lengyel nemzetiségűek száma a legutóbbi népszámlálások alapján nem egészen 700 000 fő volt. Területi eloszlásukat és legnagyobb közösségeiket az 5. ábra mutatja be. Ugyanakkor több millióra becsülik a Nyugat-Európában, de főként a tengerentúlon (Egyesült Államokban, Kanadában és Ausztráliában) élő, lengyel identitását a hatalmas asszimilációs nyomás ellenére is makacsul őrzők számát. E csoportok az ország 18. századi felosztása után, valamint a második világháború következményeként lezajlott és az 1980-as évek gazdasági összeomlása, illetve a rendszerváltás idején megindult migrációs folyamatok eredményeképpen vándoroltak mai lakóhelyükre.

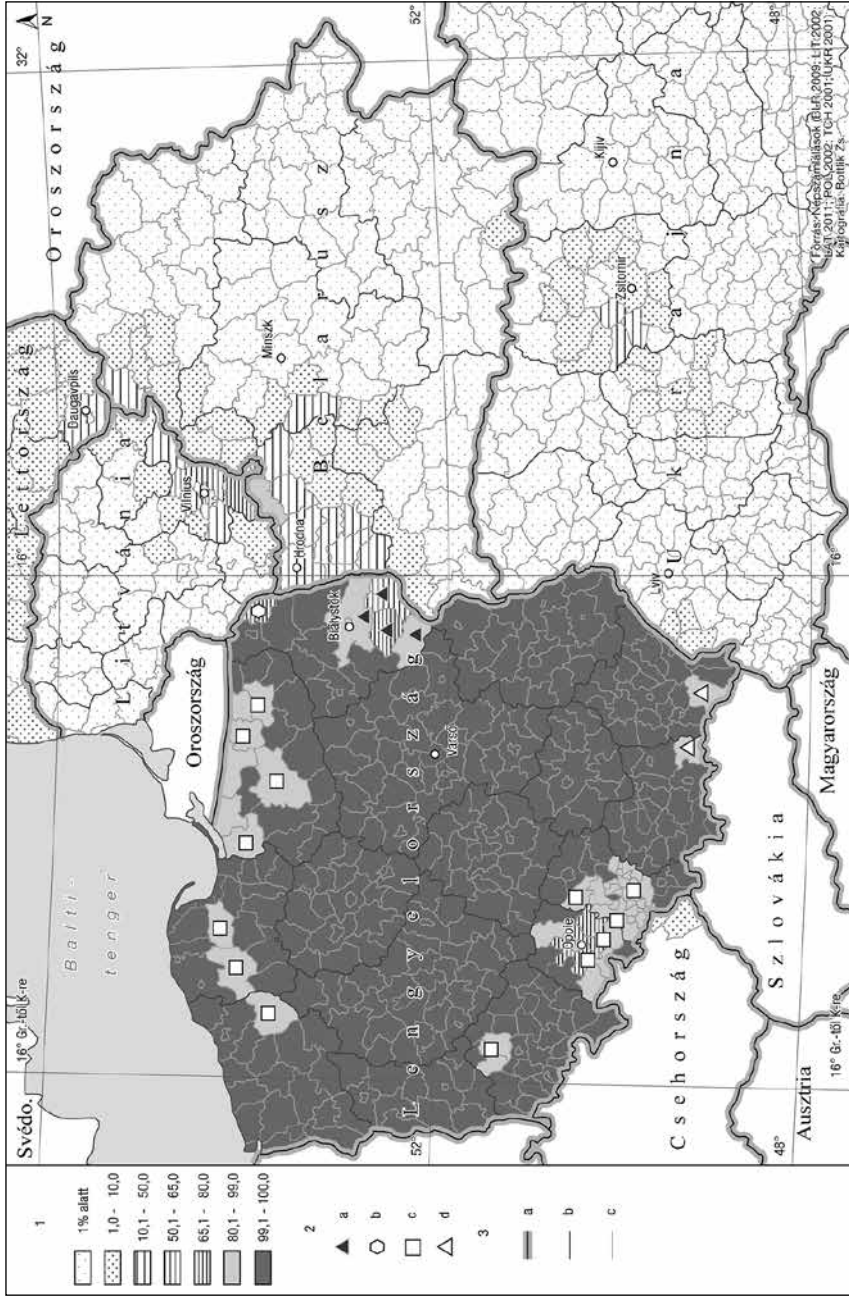
Jelentősebb lengyel közösségek a keleti végeken

A lengyel etnikai törzsterület szomszédságában lévő térségeket tekintve az ezredfordulón a legtöbb lengyel *Belaruszban* élt. A csaknem 300 000 fős csoportjuk, az oroszok (8,2%) mögött és az ukránok (1,7%) előtt az ország lakosságának 3,1%-át alkották. Területileg főként az ország északnyugati rajonjaiban (kistérségeiben), a korábbi lengyel államterületen éltek. A grodnói (hrodnai) körzet 17 rajonjából csupán hétben nem érték el az összlakosság 15%-át és egyben pedig az abszolút [Woronów (Voronovo) – 80%] többséget adták. Emellett az előbbi magterülethez kapcsolódva a miński (mínszki), witebski (vicebszki) és a brześci (breszti) körzetek néhány rajonjában érték el az 5%-os arányt.

A keleti végek legstabilabb identitású és legstrukturáltabb társadalommal bíró lengyel kisebbsége *Litvániában* van. Számuk 210 000 fő volt, amely a lakosság 7%-át tette ki. Településterületük a litván fővárost, Vilniust öleli körbe és részét képezi az országhatárral kettéválasztott, Belaruszban folytatódó lengyel etnikai területnek. Arányuk a határ menti területen 2 kistérségben, Wilno (Vilnius) és Świąciany (Šalčininkai) környékén az 50%-ot is meghaladta az ezredfordulón.

A szomszédos országok közül *Ukrajnában* az 1940-es évek végének a már említett nagy migrációs hulláma, valamint a szórványhelyzet miatti asszimiláció következtében az egykor jelentős lengyel közösség az ezredfordulóra mintegy 122 000 főre csökkent. Területi elhelyezkedésüket tekintve a legkedvezőtlenebb helyzetben vannak. A szláv nyelvű környezet nyelvi asszimilációjukat okozza, így a nemzetiségi és anyanyelvi adatsorok között óriási különbségek figyelhetők meg. Legtöbbjük továbbra is a két világháború közötti országon kívüli területen, a Zsitomiri és a Hmelnickiji körzet rajonjaiban élt. Az egykor Lengyelországhoz tartozott területeken az 1940-es évek repatriálási folyamatai miatt csupán a Lwówi (Lvivi) körzet határához közeli három rajonjában volt számottevő lengyel identitású közösség.

Lettországban és *Csehországban* az autochton lengyelek száma egyaránt mintegy 40 000 fő volt. A két közösség közös jellemzője az volt, hogy mindkét országban igen koncentráltan éltek. Lettországból a három legdélebbi kistérségben éltek, Csehországban pedig

5. ábra A lengyelek etnikai térszerkezete és a lengyelországi kisebbségek a 21. század elején
 Jelmagyarázat: 1 – a lengyel nemzetiségű lakosság aránya; 2 – kisebbségek Lengyelországban, a – belaruszok, b – litvánok, c – németek, d – ukránok, ruszinok;
 3 – határok, a – államhatárok, b – NUTS-2 határok, c – NUTS-3 határok
 Legend: 1 – proportion of Polish ethnic groups and Polish minorities at the beginning of 21st century
 2 – minorities in Poland, a – Belarusians, b – Lithuanians, c – Germans, d – Ukrainians, Rusyns; 3 – borders, a – state borders, b – NUTS-2 borders, c – NUTS-3 borders

a történeti Cseh-Sziléziai területen, a mai Morva-Sziléziai régióban, valamint az ország két kistérségében [Fridek-Mistek (Frýdek-Místek) és Krawina (Kravina)] koncentráltak.

A fentiekén kívül beszélni kell a mintegy 35 000 főnyi *kazahsztáni* lengyel diaszpóráról, amely főként a szovjetek 1939-es kelet-lengyelországi bevonulását követően a régióból megbízhatatlannak tekintett lengyel lakosság deportálásával keletkezett. Többségük az észak-kazahsztáni (15 000 fő), az akmolai (9 000 fő), valamint a karagandai oblasztyban (5 000) élt az ezredfordulón. Legnagyobb koncentrációjuk az észak-kazahsztáni tajunszki rajonban volt (13 000 fő), ahol a lakosság 22,4%-át alkották.

Kisebbségek Lengyelországban az ezredfordulón

Ahogy Magyarországon, úgy Lengyelországban sem vett tudomást a kommunista hatalom az országon belüli nem lengyel nemzetiségű lakosságról. A második világháború után nemcsak a népszámlálások (leszámítva az 1946-ost) nem kérdezték a nemzetiségi, anyanyelvi megoszlást, hanem az országot homogén nemzetállamnak tekintették (GRZEGORZ, J. 1994). A nagy kényszer-áttelepítések és repatriálások következtében valóban az ország lakossága a homogenizáció irányába mozdult el, amit a szocialista időszak asszimilációs politikája is felerősített. Ám a nem lengyel lakosság száma és aránya – természetesen eltérő mértékben – továbbra is meghaladta a statisztikai hibahatárt. Az ezredfordulós adatok csak a nem lengyel lakosságot vették számba (a lakosság mintegy 1,8%-a), így a jelenlegi ország kisebbségeit és területi elhelyezkedésüket a másodlagos források segítségével tudjuk az alábbiakban vázolni.

Jóllehet az országban a magukat *németnek* definiálók száma lehetett a legnagyobb nem lengyel közösség, a körükben megfigyelhető identitásingadozás miatt pontos számukat még megbecsülni is nehéz volt, nem szólva a közösséghez tartozás motivációinak sokrétűségéről (számuk az ellentmondó becslések szerint 300-350 000 fő volt). A főleg Sziléziában és kisebb mértékben Warmiában, illetve Mazuri-tavak vidékén élők között már a történelem korábbi időszakában is kialakult valamiféle kettős identitástudat, ami a kétnyelvűségben már a 19. században manifesztálódott (MAI, U. 2001). E tényt erősítették a 20. század történései is. Ez a lakosság a második világháború előtt a német iskolarendszereken keresztül inkább a német kultúrához kötődött, ezért többségüket 1945 után kitelepítették. Akik maradtak, azok közül sokan a megváltozott politikai és társadalmi helyzetben – leginkább az idősebb generáció – már az 1980-as években a német gyökereiket kezdték hangsúlyozni. A középgeneráció számára a regionális öntudat („sziléziaiságuk”) lett önmeghatározásuk alappillére, míg a legfiatalabbak e kettős kötődést inkább pragmatikus oldalról közelítették meg a rendszerváltozás időszakában (milyen előnyökkel járhat a német útlevel?) (LAGZI G. 2001). E folyamatnak a látható jeleit térképünkön (5. ábra) is követhetjük, ahol leginkább Opole környékén tömbszerűen élő lakosság tartozott közösségükhöz, de az egykori német területeken (főleg Warmiában) is láthatjuk szórányaikat.

Az ezredfordulón a białystoki vajdaságban, a fővárostól délre lévő kistérségekben (leginkább a bielski és a hajnowski) élő *belaruszok* száma a becslések szerint igen széles skálán, 30-200 000 fő között mozgott. Ennek oka leginkább abban rejlett, hogy identitásuk gyakran változott, lévén kötődésük az ortodox valláshoz, valamint a belarusz kultúrához az utóbbi évtizedekben erősen ingadozott. Miután az összbelarusz közösség jelenleg is általánosan a modern nemzettudat kialakításának problémájával néz szembe, a Belarusz határain kívül rekedt kisebbségek körében is más identitáshordozók kapnak nagyobb hangsúlyt (KŁYSIŃSKI K. 2011). Emellett a 1989-es fordulatig nem volt szorosabb értelemben vett anyaországuk, így érzelmi kötődés sem alakulhatott ki azzal. Ezért a kisebbség leginkább ebben a sajátos többses kötődésben találja meg identitását (ŁATYSZONEK, O. 2004).

Lengyelország délkeleti részén az egykori Galíciai térség etnikai pufferzónájában a lengyelektől vallásukban is különböző, jelentős ukrán (15-30 000 fő) és ruszin (mintegy 10 000 fő) kisebbség élt (HASSE, A. 1998). Szórványhelyzetük miatt település területük csak néhol (sanoki és gorlicei kistérségben) mutatta a tömbösödés jeleit.

A litvánok Lengyelországban igen koncentráltan a litván–lengyel határ közelében főleg a sejneński (kisebb részt suwałki) kistérségben, egy inkább városiányos, rurális térségben éltek. Központjuk Puńsk, számuk a térségben mintegy 5-6 000 fő volt, ami a lengyelországi litvánok mintegy 80%-át adta. Ugyanakkor a litván szervezetek mintegy 20 000 főre becsülték a litvánok számát az ezredfordulón.

A pomerániai térségben szólni kell a *kasubokról* (16-20 000 fő), akik a lengyelhez közeli szláv nyelvük és katolikus vallásuk ellenére sem tudtak a lengyeliségbe integrálódni. Regionális öntudatuk, néprajzi különállásuk mind a mai napig, főleg a pomorski vajdaságban még mindig jelentős.

A fentiekén kívül a Klodzko-völgy vidéki autochton *cseheket* (4-5 000 fő), az Árva és Szepesség vidékén élő *szlovákokat* (9-11 000 fő) és muszlim vallásuk okán inkább vallási csoportot képező, Białystok környéki *tatórokat* (2-3 000 fő) kell megemlíteni. Főleg a városokban található a lengyel *cigányság* (10-17 000 fő), illetve a második világháborút túlélő *zsidók* (8-10 000 fő) jelentős részét. Az oroszok többnyire a 20. század második felében, leginkább házasságkötések révén kerültek Lengyelország mai területére, de máig nyomom követhető az orosz egyházszakadás időszakában Lengyelországba menekült óhitűek csoportja is (10 000 fő). Az 1940-es évek végén a görög polgárháborút követően a makedóniai térségből számottevő görög lakosság érkezett, egy részük később *makedónként* definiálta magát (számuk kb. 5-10 000 fő).

Összefoglalás

A lengyel etnikai terület és a lengyel kultúrához kötődők száma a lengyel állam megalapításától kora újkori középhatalmi státuszba emelkedéséig egyre dinamikusabban növekedett, a keleti, főleg szlávok (kisebb részt litvánok) által lakott területek irányában. Az ország újkori felosztása, a nagymértékű elvándorlás és az erős asszimilációs nyomás az új hatalmak irányából megállította ezt a növekedést és főként a modern nemzet kialakulásának idején a nyelvhatár szélein és a szórványhelyzetben egyre nagyobb mértékben csökkenni kezdett. Ezzel párhuzamosan a tengerentúlon és Nyugat-Európában viszont növekedett a lengyel diaszpóra nagysága és jelentősége.

A 20. században a lengyelek etnikai térszerkezete és településterületük súlypontja is többször drasztikusan megváltozott. Az újradefiniált Lengyelország politikai határai nem fedték le az etnikai törzsterületet, így kezdetben a nagyszámú kisebbség problémájával, majd a második világháború, illetve az azt követő évek nagy migrációs hullámaival kellett megküzdeni. Az országhatárok nyugatra tolódásával az etnikai terület súlypontja is áthelyeződött, ennek ellenére több százezer volt azok száma, akik a korábbi lengyel területeken lengyelnek definiálták magukat.

A keleti végek jelenlegi lengyel csoportjainak közös jellemzője, hogy társadalmuk nélküli a stabil lengyel identitással bíró értelmiségi réteget, így szláv nyelvű környezetben (főleg Ukrajnában, az etnikai törzsterülettől távolabb lévő Kazahsztánban, valamint Belaruszban), valamint diaszpóra helyzetben (pl. Lettországbán) nyelvvesztésük előrehaladott állapotban van. Politikai- és civil szerveződések (leszámítva litvániai csoportjukat) gyengék, illetve perifériára szorultak, iskolahálózatuk gyér, emellett pedig a szovjet korszak idején erőteljesen elszigetelődtek az anyaországtól. Így a lengyel állam erőfeszítései,

jelenkori repatriálási lehetőségük, lehetséges speciális státuszuk (pl. lengyel igazolvány) (HALÁSZ I. 2003), valamint anyagi támogatása ellenére jobban kötődnek szűkebb környezetük többségi társadalmához, mint a lengyel össznemzeti közösséghez.

BOTTLIK ZSOLT
ELTE TTK Földrajz-Földtudományi Intézet, Budapest
agria@gmx.net

FORRÁSOK

Belarusz

Статистические бюллетени «Национальный состав населения» – Перепись населения – 2009 Национальный статистический комитет Республики Беларусь
<http://belstat.gov.by/homep/ru/perepic/2009/itogi1.php>

Csehország

Sčítání lidu, domů a bytů v roce 2001, Obyvatelstvo, Český statistický úřad, Praha, 2003.
http://vdb.czso.cz/vdbvo/en/maklist.jsp?kapitola_id=86&

Kazahsztán

Итоги Национальной переписи населения 2009 года
„Население Республики Казахстан”
Департамент социальной и демографической статистики
http://www.stat.kz/p_perepis/novosti/Pages/itogi_po_regionam.aspx

Lengyelország

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931 r. (Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe) Główny urząd statyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1938
Główny urząd statyczny – Bank Danych Lokalnych
http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks

Lettország

Lietuvos Statistikos Departamentas
<http://db1.stat.gov.lt/statbank/default.asp?w=1280>

Litvánia

Pieejamo tabulu saraksts tēmā: 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti
Latvijas iedzīvotāji republikas pilsētās un rajonos pēc vecuma, dzimuma un tautības – Latvijas Statistika
<http://www.csb.gov.lv/dati/rezultati-28294.html>
<http://data.csb.gov.lv/DATABASEEN/tautassk/Results%20of%20Population%20Census%202000/Results%20of%20Population%20Census%202000.asp>

Ukrajna

Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року – Державний комітет статистики України
<http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

IRODALOM

- BIEDER, H. 2000: Konfession, Ethnie und Sprache in Weißrußland im 20. Jahrhundert. – Zeitschrift für Slawistik J 45. 3. pp. 200–214.
- BONASEWICZ, A. 1996: Les Polonais en Biélorussie et en Ukraine. – *Miscellanea Geographica* 7. pp. 151–157.
- BRUK, SZ. I.–APENCSENKO, V. SZ. (ED.) 1964: Atlasz narodov mira. – Moskva. 184 p.
- BUCHHOFFER, E. 1999: Die polnische Minderheit in Litauen. – *Geographische Rundschau* 51. 4. pp. 168–172.
- CRYSTAL, D. 2003: A nyelv enciklopédiája. – Osiris, Budapest 619. p.
- DAVIES, N. 2006: Lengyelország története. – Osiris, Budapest 1040 p.
- EBERHARDT, P. 2001: Ethnic groups and population Changes in twentieth-century Central-Eastern Europe. – M.E. Sharpe Amonk – New York 559 p.
- EBERHARDT, P. 2002: Ethnic problems in Poland and in her eastern neighbours. – *Geografický Časopis* 54. 3. pp. 191–201.
- EBERHARDT, P. 2006: Political Migrations in Poland 1939–1948. – Warsaw 72. p.

- ESSER, B. 1998: Das Selbstverständnis einer Nation: Von der ersten Teilung Polens bis zum Ende des Sozialismus. – Geographische Rundschau, 50. 1. pp. 12–16.
- FASSMANN, H. 1998: Auswanderung aus Polen – Polen in Ausland. – Geographische Rundschau, 50. 1. pp. 18–21.
- GRZEGORZ, J. 1994: Nemzetiségi kisebbségek a mai Lengyelországban. – Régio – kisebbség, politika, társadalom 5. 1. pp. 34–58.
- HALÁSZ I. 2003: A külhoni lengyelek és Lengyelország „diaszpóra politikája”. – Regio – kisebbség, politika, társadalom 13. 4. pp. 120–141.
- HASSE, A. 1998: Kleine Minderheiten mit großen Problemen?: zur gegenwärtigen Lage der ukrainischen Bevölkerung im südöstlichen Polen. – Kulturosoziologie: Aspekte Analysen Argumente; Wissenschaftliche Halbjahreshefte der Gesellschaft für Kulturosoziologie e.V. Leipzig, 7. 2. pp. 80–125.
- HASSE, A.–HUDESELJAK, I. 2000: Perspektiven und Probleme der neuen polnisch-ukrainischen Nachbarschaft. – Europa Regional 8. 2. pp. 2–19.
- ILMARS, M.–BUNKSE, E. 1994: The ethno-demographic status of the Baltic states. – Geojournal. 33. 1. pp. 9–25.
- KEYSIŃSKI K. 2011: Die polnisch-belarussischen Beziehungen zwischen Dialog und Konfrontation. – In: Polen – Analysen 92. pp. 2–8.
- KOCIS, K.–RUDENKO, L.–SCHWEITZER, F. 2008: Ukraine in Maps. – Institute of Geography National Academy of Sciences of Ukraine–Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences, Kyiv-Budapest 147 p.
- KOSMALA, G.–SCHÖNE, M.–SPALLEK, W. 2007: Kulturgrenze in der polnischen Wojewodschaft Opoln. – In: EUROPA Regional 15. 3. pp. 136–146.
- KOVÁCS O. Zs. 2011: Lengyel-magyar együttműködési lehetőségek a kulturális sokszínűség jegyében – In: Pro Minoritate 20. 1. pp. 98–110.
- LAGZI G. 2001: Kisebbségi identitáskeresés Lengyelországban az 1990-es években. – In: BARDI N.–LAGZI G. (szerk): Politika és nemzeti identitás Közép Európában pp. 97–113.
- LAGZI G. 2002: Lengyelek és ukránok – a két nacionalizmus találkozása – ukránok Lengyelországban. – In: FEDINEC Cs. (szerk): Társadalmi önismeret és nemzeti önanonosság Közép-Európában pp. 77–93.
- LAGZI G. 2009: „Lengyelek, de másak” – lengyel kisebbségi közösségek a volt Szovjetunió területén és Lengyelország nemzetpolitikája. – Műhelytanulmány 39. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest 67 p.
- LAGZI G. 2010: A litvániai lengyel kisebbség az 1989-et követő időszakban. – In: Pro Minoritate 19. 2. pp. 162–182.
- LANG, K-O. 2005: Polen und der Osten – Polens Beziehungen zu Rußland, Belarus und Ukraine im Kontext europäischer „Ostpolitik”. – SWP-Aktuell 22. pp. 1–8.
- ŁATYSZONEK, O. 2004: From White Russia to Belarus. – Annus Albaruthenicus 2004 – Год Беларускі 2004. Редактар Сакрат Яновіч. Krynki: Villa Sokrates, pp. 13–47.
- MAI, U. 2001: Die liederliche Landschaft: Ethnische Stereotype unter Angehörigen der deutschen Minderheit in Masuren. – Berichte zur deutschen Landeskunde 75. 4. pp. 377–394.
- ROMSICS I. 1998: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. – Napvilág Kiadó, Budapest. 419 p.
- STADELBAUER, J. 1999: Demographische Entwicklungen und ethnische Minderheiten in den baltischen Staaten. – Geographische Rundschau 51. 4. pp. 160–167.
- TAPOLCAI L. 2010: Lengyelország történeti és mitikus kezdetei – a tér alakulása. – Monográfiák 2. ELTE BTK Budapest 415 p.
- ZOLTÁN A. 2004: Egy többségi nyelv kisebbségben: a fehérorosz nyelv elnémulása. – Kisebbségkutatás 13. 1. pp. 67–75.
- ZOLTÁN A. 2002: Egy különleges sláv nyelv: a fehérorosz. – Kisebbségkutatás 11. 2. pp. 602–606.